

SAJŪDŽIO SPAUDOS PAVELDAS LIETUVOJE

VAIDA JANKAUSKAITĖ

Vilniaus universiteto Knygotyros ir dokumentotyros institutas
Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius, Lietuva
El. paštas: vaida.jankauskaite@vpu.lt

Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio spauda turėjo įtakos Lietuvos nepriklausomybės atkūrimui. Jos leidybos materialinių išteklių apribojimai lėmė kiekvieno leidinio egzemplioriaus išskirtinumą bei fizinės būklės trapumą dėl rengėjų, leidinių pavadinimų, popieriaus, formato, išleidimo ir kopijavimo būdų nuolatinės kaitos. Straipsnyje Sąjūdžio spauda nagrinėjama kaip spausdintinis paveldas, saugomas valstybiniuose Lietuvos archyvuose, bibliotekose, muziejuose ir privačių asmenų rinkiniuose. Bibliografiniu tyrimu nustatyta, kad smulkūs instituciniai Sąjūdžio spaudos telkiniai daugiausia susidarė iš privalomojo egzemplioriaus bei spontaniškų kultūros ir mokslo veikėjų dovanų, jie nėra išsamūs. Didžiausių rinkinių (pagal pavadinimų skaičių bibliofilo Žilvino Januškos ir pagal egzemplioriškumą Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriaus) raidos istorijos tyrimas rodo nuoseklų, retrospektyvų komplektavimo ir asmeninės iniciatyvos svarbą išsaugant Sąjūdžio spaudą.

Reikšminiai žodžiai: Sąjūdžio spauda, spaudos paveldas, atminties institucijos, archyvai, bibliotekos, muziejai, Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis.

Antrosios Lietuvos nepriklausomybės atkūrimui lemiamą reikšmę turėjo Lietuvos gyventojų visuomeninio politinio judėjimo Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio (toliau – LPS) veikla 1988–1990 metais. Rytų Europoje 1989 m. pabaigoje LPS buvo masiškiausias ir organizuočiausias išsivadavimo iš tarybų valdžios judėjimas. Necenzūruota ir labai skaitoma jo spauda, žymėjusi naują laisvėjančios spaudos etapą, kvietė ir vienijo okupuotos šalies visuomenę taikiai ir teisėtai pasipriešinti ir siekti atkurti nepriklausomybę. Akivaizdi Sąjūdžio spaudos reikšmė Lietuvos Respublikos tapatumui skatina

išlikusius Lietuvos atminties institucijose ir asmeniniuose rinkiniuose spaudos telkinius inventorinti ir aktualinti, t. y. įpaveldinti. Sąjūdžio spauda taip pat yra vertingas istorinis humanitarinių ir socialinių mokslų šaltinis. Tačiau dėl intensyvios politinės veiklos LPS nariai ir Sąjūdžio spaudos leidėjai neskyrė pakankamai dėmesio išsaugoti archyvus ir spaudą. Vertingo LPS periodikos pirmųjų numerių reprodukcijų leidinio [34] rengėjo istoriko Romo Batūros manymu, *niekur oficialiai neturime pilno visos Lietuvos Sąjūdžio spaudos rinkinio* [48, 17]. Taigi, Sąjūdžio spaudos paveldo telkinių tyrimo

poreikis pagrįstas moksliniu ir visuomeniniu interesais.

Sąjūdžio spaudos publikuotos bibliografijos rodyklės ir mokslinių tyrimų, tarp jų ir knygotyrimų, taip pat neturime. Istoriografijoje Sąjūdžio spauda dažniausiai tirama kaip istorijos ir žurnalistikos šaltinis turinio (istorinių įvykių fiksavimo ir naujo žinias-klaides etapo) požiūriu. Turėdami šiuos interesus tyrėjai epizodiškai nagrinėjo Sąjūdžio spaudos kūrimą, leidybą, platinimą. Istorikų įsitikinimu, neginkluoto antitarybinio pasipriešinimo tyrimų nėra daug, palyginti su kitomis Lietuvos istorijos temomis [53]. Be to, Sąjūdžio spauda dažnai tapatinama tik su pagrindine LPS periodika [59], neįskaitant vienkartinųjų bei rajonuose platintų leidinių.

Žurnalistikos tyrėjai Vytas Urbonas ir Jonas Bulota Sąjūdžio spaudą glaustai aptarė Lietuvos periodikos istorijos kontekste [59; 60; 61; 63]. Periodikos tyrėja Genovaitė Burneikienė pabrėžė, kad Sąjūdžio spaudos struktūros ir sisteminimo tyrimai yra būtini, nes oficialioje spaudos statistikoje ir bibliografijoje yra netikslumų, atsiradusių dėl to, kad kai kuri Sąjūdžio spauda nebuvo pristatyta į Knygų rūmus, kurie fiksavo šiuos duomenis ir saugojo šalies spaudos archyvą [49, 77].

Egidijaus Jaseliūno sovietmečio savilaidos (neoficiali, necenzūruojama, be autoriaus ir leidėjo žinios skaitytojų platinta spauda [52, 63]) tyrimuose fragmentiškai paminima ir Sąjūdžio spauda (iki 1989 metų) [51, 10]. Šio istoriko nuomone, savilaidos ir jos išlikusių kolekcijų knygotyrimų tyrimų bei apibendrinimų trūksta [52, 59]. Praėjus dvidešimtmečiui nuo LPS įkūrimo pasirodė

daugiau ir solidesnių jo istorijos mokslinių veikalų [54; 62], kuriuose iškeltos visų Sąjūdžio spaudos komplektų neišlikimo ir prieinamumo problemos [62, 7]. Reikšminga naujausia istorikų, politologų ir sociologų monografija [47], nagrinėjanti ryšius tarp LPS, neformalių antitarybinių judėjimų ir asmenybių, prisidėjusių prie Sąjūdžio spaudos kūrimo.

Istoriko Nerijaus Šepečio nuomone, *Sąjūdžio epochos istoriografijoje tradicinės ribos tarp mokslinių veikalų, žurnalistinės publicistikos, aktyvių istorijos veikėjų memuarų ir politiškai nuspalvintų interpretacijų yra nusitrynę* [57, 36]. Taigi, objektyviam LPS istoriografijos vertinimui būtinas laiko nuotolis ir lyginamoji analizė.

Šio straipsnio tikslas – išnagrinėti LPS spaudos paveldo telkinį¹ sudėtį ir jų formavimosi raidą Lietuvos atminties institucijose ir privačiuose rinkiniuose. Sąjūdžio spauda laikomi LPS ir jo rėmėjų periodiniai ir vienkartiniai leidiniai (remiantis bibliografijos šaltiniais [20; 26; 31; 35; 41], reprodukcijų leidiniais [32; 34] ir *de visu* tyrimu nustatyti 134 pavadinimai²), leisti Lietuvoje ankstyvuoją Sąjūdžio laikotarpiu nuo 1988 m. birželio 13 d. (pirmojo leidinio) iki 1990 m. kovo 11 d. (Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo). Nuo tada pradėtas įgyvendinti Spaudos ir kitų masinės informacijos prie-

¹ Terminai „telkinys“ ir „rinkinys“ vartojami sinonimiškai.

² Informacija iš: JANKAUSKAITĖ, Vaida. *Sąjūdžio spaudos paveldas Lietuvoje*: magistro darbas. Mokslinė vadovė doc. dr. Alma Braziūnienė. Vilnius, 2012. 147 lap.

monių įstatymas, kuris užtikrino spaudos laisvę [50, 144].

SAJŪDŽIO SPAUDOS LEIDYBOS ASPEKTAI

1988 m. birželio 3 d. įkurta LPS Iniciatyvinė grupė, formaliai rėmusi naująją Michailo Gorbačiovo politiką, iš tikrųjų ėmė telkti piliečių pastangas ginti ir gaivinti nepriklausomą Lietuvą [58, 552]. Silpnėjanti cenzūra ir pertvarkos politika, deklaravusi demokratijos ir viešumo vertybes, sudarė sąlygas atsirasti ir plėtotis šalyje Sąjūdžio spaudai (1988–1990). Ši spauda įtraukė įvairaus išsilavinimo ir amžiaus visuomenės narius į LPS rėmėjus, didino jo įtaką ir populiarumą [62, 148]. LPS įkūrimas ir Sąjūdžio spaudos leidybos telkimas sostinėje Vilniuje buvo nulemtas intelektualų elito, dirbusio pagrindinėse mokslo ir kultūros institucijose. Kituose miestuose, anksčiau didesniuose ir vėliau mažesniuose, kūrėsi gamtosaugos, tremtinių, įvairių įstaigų grupės, rėmusios LPS ir leidusios Sąjūdžio spaudą (Kaune – 11 pavad., kituose miestuose – po vieną ar du pavad.). Sąjūdžio spaudos leidėjai ir kūrėjai, dažnai plačiosios visuomenės nariai ir pradedantys žurnalistai, neturėjo pakankamos kompetencijos ir darbo demokratinėje žiniasklaidoje patirties [63, 67]. Kartu su Sąjūdžio spauda pradėjo eiti besikuriančių politinių ir visuomeninių judėjimų, partijų ir sąjungų leidiniai, iš pradžių leisti slapta, o 1989 m. pabaigoje jie tapo legalūs.

Pirmąją LPS Iniciatyvinės grupės leidinį *Informacinis pranešimas* pratęsė „Sąjūdžio žinios“, kurios tapo LPS Vilniaus tarybos,

vėliau LPS Seimo tarybos leidiniu. Jame pirmą kartą Lietuvoje buvo paskelbti svarbūs šalies valstybingumui dokumentai: Molotovo–Ribentropo pakto slaptieji protokolai, Jungtinių Tautų organizacijos priimta Visuotinė žmogaus teisių deklaracija, UNESCO patvirtinti Žurnalistų etikos principai ir kiti. Taigi, Sąjūdžio spaudoje buvo publikuojami dokumentai, keliantys demokratijos, viešumo ir Lietuvos suvereniteto stiprinimo tikslus, kurių taip pat siekė ir LPS [56, 646].

Dalis Sąjūdžio spaudos atgaivino XX a. pradžios tautinio atgimimo ir tarpukario periodinių leidinių pavadinimus, tęstinę numeraciją ir vinjetes, pavyzdžiui, *Mažoji Lietuva*, leista Mažosios Lietuvos lietuvių veikėjų draugijos 1932 m. ir LPS iniciatyvinės grupės Klaipėdoje (1988–1993).

„Minties“ leidykla buvo intelektualinė LPS ir jo rėmėjų diskusijų būstinė [47, 172], kurioje išleisti LPS steigiamojo suvažiavimo leidiniai ir pirmieji *Atgimimo* numeriai. Jo redaktorius, LPS Iniciatyvinės grupės narys Romualdas Ozolas 1980–1989 m. dirbo „Minties“ leidyklos vyriausiojo redaktoriaus pavaduotoju [47, 170]. Bendradarbiavusi su šia leidykla Motiejaus Šumausko spaustuvė išspausdino daugiausia Sąjūdžio spaudos (13 pavad.).

Dėl tarybų valdžios represinių organizacijų (KGB ir Glavlito) sukeltų biurokratinių ir finansinių kliūčių Sąjūdžio spauda keitė savo apimtį, periodiškumą bei kitus leidybinius duomenis, todėl jos klasifikavimas tipologiniu aspektu yra sąlygiškas. Gausiausia Sąjūdžio spaudos dalis yra nereguliaraus periodiškumo masiniai politiniai keturių

puslapių apimties paprastai apipavidalinti laikraščiai, kuriuose vyrauja tekstas. Šie laikraščiai dažnai įvardyti *biuleteniais* ir *leidiniais* tik siekiant formalaus legalumo. Nedidelė Sąjūdžio spaudos dalis yra tęstiniai ir vienkartiniai leidiniai. Dauguma Sąjūdžio spaudos Vilniuje leista lietuviškai masiniam vidurinio ar profesinio išsilavinimo suaugusiam skaitytojui, o skirta tautinėms mažumoms, užsienio politikams ir žurnalistams – rusų, lenkų, vokiečių ir anglų kalbomis.

Sąjūdžio spaudos paklausa viršijo pasiūlą, pavyzdžiui, „Kauno aido“ naujo numerio tiražo Kaune nelikdavo per porą valandų [42, 44]. Pertvarkos laikotarpiu skaitytojai buvo imlūs necenzūruojamai informacijai ir norėjo dalyvauti naujos spaudos kūrime bei išdėstyti savo nuomonę, todėl redakcijoms gausiai siuntė laiškus su komentarais, pasiūlymais, atsiminimais, poezija [63, 66].

Sąjūdžio spaudos žurnalistų darbą nuo 1989 m. stengėsi koordinuoti Sąjūdžio informacinė agentūra – SIA, kuri vykdė Sąjūdžio spaudos mainus LPS viduje bei siuntė ją į užsienį lietuvių išeiviams bei tarptautinėms organizacijoms [42, 44]. Dauguma ankstyvosios Sąjūdžio spaudos pirmųjų numerių buvo savilaida, kurios tiražas išaugdavo, nes leidinys buvo platinamas ir dauginamas stichiskai įvairia technika (rotatoriais, kopijavimo aparatais *Era*) pačių skaitytojų be autoriaus ir didesnės tarybų valdžios kontrolės [52, 59]. Šimtąūkstantinių tiražų Sąjūdžio spauda taip pat buvo pardavinėjama ir prenumeruojama.

Sąjūdžio spauda buvo spausdinama rašomąja mašinėle ir poligrafinė technika

[59, 438]. Per vieno leidinio gyvavimo laiką gamybos būdai ir medžiagos dažnai kisdavo. Vadinasi, Sąjūdžio spaudos popieriaus ir dažų sudėtyje yra skirtingų cheminių medžiagų, kurios ilgainiui, skatina šios spaudos nykimą (tai patvirtina ir *de visu* tyrimas). Taigi, Sąjūdžio spaudos leidybos specifika buvo nulemta politinių įvykių.

SAJŪDŽIO SPAUDOS PAVELDO TELKINIŲ RAIDĄ IR SUDĖTIS

Straipsnyje tiriami Sąjūdžio spaudos paveldo instituciniai telkiniai, nustatyti iš istoriografijos, bibliografijos ir kitų šaltinių (daugiausia atsiminimų ir knygotybinės biografikos). Identifikuotų telkinių įsigijimo būdų, šaltinių, dydžio, funkcionavimo socialinėje aplinkoje žymių ir fizinės būklės informacijos ieškota institucijų ir jų tinklų interneto svetainėse bei apklausiant atsakingus darbuotojus ir privačių rinkinių savininkus. Kai kurių telkinių sudėtis (bibliografiniai, statistiniai duomenys) buvo nagrinėta *de visu*, nes jų susiformavimo istorija nebuvo fiksuota institucijų skaitmeninėse ir spausdintinėse fondų paieškos sistemose. Toliau nagrinėjami Sąjūdžio spaudos paveldo telkiniai atminties institucijose egzemplioriškumo mažėjimo tvarka.

Archyvai. Iš Lietuvos valstybinių archyvų gausiausias Sąjūdžio spaudos paveldo telkinys yra Lietuvos valstybės naujajame archyve, kuriame dauguma saugomų dokumentų yra sukurti po 1990 metų. Iš jų Lietuvos nacionalinė UNESCO komisija regioninės reikšmės dokumentu pripažino 1990 m. kovo 11 d. aktą „Dėl Lietuvos

nepriklausomos valstybės atstatymo“ [43]. Nuo 1994 m. šis archyvas gauna Sąjūdžio spaudos donacijas iš minėto akto signatarų (advokato Kazimiero Motiekos [24], filosofo Bronislovo Juozo Kuzmicko [4], ekonomisto Kazimiero Antanavičiaus [23]) palikimo. Šių asmenų politinės veiklos dokumentų fonduose saugomas ir išskaidytas Sąjūdžio spaudos paveldas. Jame išskirtinos K. Antanavičiaus marginalijos bei vienkartinis leidinys „LPS bendrosios programos ir įstatų projektai“ su dvidešimties asmenų autografais. Tikėtina, jog šie asmenys – LPS Seimo tarybos nariai, išrinkti LPS Steigiamajame suvažiavime 1988 m. spalį. Tebeveikiančio Sąjūdžio Vilniaus taryba nuo 1995 m. iki 2002 m. dalį istorinėje LPS būstinėje sukauptų rankraščių ir spaudos taip pat perdavė šiam archyvui [29].

Lietuvos literatūros ir meno archyve saugomi kultūros ir meno įstaigų bei asmenų dokumentai, daugiausia iš XX amžiaus. Čia yra LPS Iniciatyvinės grupės nario ir Seimo tarybos pirmininko, Nepriklausomybės akto signataro, muzikologo Vytauto Landsbergio asmens veiklos dokumentai kartu su LPS spauda ir plakatais [45]. Profesoriaus marginalijų gausu biuletenyje „Ekspres informacija“, leistame 1990 m. vasarį, rengiantis paskelbti Lietuvos nepriklausomybę. Šio biuletenio operatyvumu ir dideliu išėjusių numerių skaičiumi galima paaiškinti gausų jo išlikimą archyvuose.

Kauno apskrities archyve tebetvarkomi LPS Kauno tarybos leisti ir padovanoti išsamūs „Kauno aido“ komplektai kartu su šios tarybos archyvu [30]. Lietuvos ypatingajame archyve gali būti išlikusių tik pavienių Sąjū-

1 lentelė. Lietuvos valstybinių archyvų Sąjūdžio spaudos paveldo telkinių palyginimas (bibliografinio tyrimo duomenys)

Archyvas	Egz.	Pavad.	Daugiausiai išlikę leidiniai	Formavimo metai	Pagrindinis įsigijimo šaltinis ir būdas	Unikalios žymės
Lietuvos valstybės naujasis	164	19	„Atgimimas“, „Ekspres informacija“, „Sąjūdžio žinios“	1994–2011	LPS ir jo narių (Nepriklausomybės Akto signatarų) dovanos	Dovanotojo K. Antanavičiaus marginalijos ir LPS Seimo narių tarybos autografai
Kauno apskrities	45	1	„Kauno aidas“	1995–2008	LPS Kauno tarybos dovana	Nenustatyta
Lietuvos literatūros ir meno	22	11	„Ekspres informacija“, „LPS bendrosios programos ir įstatų projektai“	2001–2005	LPS nario ir Nepriklausomybės Akto signataro V. Landsbergio dovana	Dovanotojo V. Landsbergio marginalijos
Iš viso valstybiniuose archyvuose – 231 egz., 24 skirtingi pavad.						

džio spaudos iškarpų [43], nes KGB darbuotojai sekė LPS ir jo spaudos pagrindu rengė santraukas, apžvalgas ir tarnybinius raštus rusų kalba, bet pačių leidinių nesaugojo.

Kaip matyti iš 1 lentelės, archyvuose iš LPS narių donacijų (pagal teisės aktus tai nėra privaloma visuomeninei organizacijai ir privatiems asmenims) nuo 1994 m. tebesiformuoja Sąjūdžio spaudos paveldo telkiniai, integruoti į nepublikuotų dokumentų fondus. Todėl archyvų saugomo Sąjūdžio spaudos paveldo vertė auga, bet matomumas yra mažas.

Bibliotekos. Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka (toliau – LNB), kaip nacionalinė šalies publikuotų dokumentų saugykla ir archyvinis fondas (specialiai saugomas ateities kartoms), Sąjūdžio spaudos paveldo telkinį pradėjo formuoti privalomojo egzemplioriaus pagrindu (taip pat iš buvusių Knygų rūmų fondų nuo 1992 metų). Dėl dalies leidėjų neprofesionalumo ir finansinio nepajėgumo tebeformuojamas Sąjūdžio spaudos rinkinys nėra išsamus. Dėl lėšų trūkumo pati LNB retrospektyviai neieško Sąjūdžio spaudos paveldo [15]. Šis rinkinys papildomas tik mokslo ir kultūros veikėjų dovanomis. Iš jų didžiausia (tvarkoma, todėl tikslus skaičius neaiškus) į LNB pateko 2005 m. kartu su kaimyninių respublikų antikomunistine periodika (1988–1991) iš Aisčio I. Savukyno [14]. Šio buvusio Laisvės Lygos nario ir istoriko neoficialios spaudos kolekcionavimo veiklai galėjo turėti įtakos ir jo tėvas filologas Bronys Savukynas, dirbęs „Kultūros baruose“ [10]. Pažymėtina, kad ši Sąjūdžio spau-

dos donacija yra išsklaidyta LNB fonduose, viešai nefiksuojant donatoriaus asmens. Taip prarandamas teminis regioninės reikšmės rinkinys *in corpore*. Mažesni LNB donatoriai: aktorius Algimantas Bružas, etnologas, bibliofilas Vacys Milius ir partizanas, lietuvių išeivis Švedijoje Jonas Pajaujis. Pastarojo asmens antspaudu žymėta asmeninė biblioteka LNB saugoma kaip kolekcija, neišskirstyta fonduose (tai pažymėta ir LNB elektroniniame kataloge). Kitų minėtų donatorių indėlis į Sąjūdžio spaudos paveldo telkinio formavimąsi turėtų būti taip pat matomas.

Vilniaus universiteto bibliotekos (toliau – VUB) darbuotojų, ypač Valdo Kibarto bei LPS ir Jaunimo paminklosaugos klubo aktyvisto, tuometinio istorijos studento Naglio Puteikio asmenine iniciatyva sukaupta didžioji VUB Sąjūdžio spaudos paveldo dalis yra Rankraščių skyriuje suformuotame Atgimimo spaudos fonde (F233). Tiriant šį Sąjūdžio spaudos paveldo telkinį ir jo istorinį kontekstą, atkreiptinas dėmesys į fonde esančius Nepriklausomybės atkūrimą liudijančius atsiminimus, pavyzdžiui, apie 1991 m. Sausio 13-osios tarybinės agresijos išpuolius, TSRS respublikų pertvarkos laikraščius (pavyzdžiui, Baltarusijos „Навіны“, spausdintas Lietuvoje), smulkiuosius spaudinius (informaciniai lapeliai, skelbimai, partijų programos, atsišaukimai ir kt.), „Atgimimo“ redakcijos 1995 m. perduotą korespondenciją (1988–1990 m. prenumeratorių laišakai, užsakymų lapeliai ir kvitai) ir kt. Dalį Sąjūdžio spaudos paveldo sudaro VUB darbuotojų parūpintos kopijos, kurios 1990 m. formuojant fondą buvo prilygintos

originalams [17]. A. I. Savukynas 2000 m. siūlė VUB pirkti minėtąjį savo rinkinį, bet jis nebuvo įsigytas dėl tada jau suformuoto gausaus Sąjūdžio spaudos rinkinio [17]. VUB Spaudinių saugojimo skyriuje esamame V. Miliaus rinkinyje (žymimas inicialais „VM“), tebepildomame giminaičių, taip pat yra Sąjūdžio spaudos. Įrištoje periodikoje yra profesoriaus ekslibrisų bei įrašų.

Klaipėdos universiteto bibliotekoje didžioji dalis Sąjūdžio spaudos (apie 47 pavad., 540 egz.) yra Retų spaudinių, kolekcijų ir rankraščių skyriuje (dr. Kazio Pemkaus biblioteka-archyvas). JAV lietuvių išeivis gydytojas ir bibliofilas K. Pemkus gaudavo Sąjūdžio spaudos *Eros* kopijų iš artimųjų ir Knygų rūmų, LNB, VUB darbuotojų [36]. Kaip dovana atgal į Lietuvą ir būtent šią biblioteką Sąjūdžio spauda kartu su visu K. Pemkaus dokumentiniu paveldu sugrįžo 1995 m. po susitikimo su JAV viešėjusiu universiteto rektoriumi Stasiu Vaitekūnu.

Tuometinės LTSR mokslų akademijos bibliotekos administracija 1988–1990 m. nepalaikė Senosios periodikos skyriaus iniciatyvos išsamiai sukomplektuoti respublikinę periodinę Sąjūdžio spaudą [5]. Ji buvo kaupta tik pavienių akademijos bibliotekos darbuotojų ir dabar saugoma Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos bendrosiose saugyklose ir Retų spaudinių skyriaus Senosios periodikos sektoriuje (2 pavad., 228 egz.).

Atkurto 1989 m. Kaune Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekoje Sąjūdžio spaudos rinkinys tebepildomas darbuotojų dovanomis ir saugomas daugiausia asmenų

kolekcijose (jos fiksuojamos elektroniniame kataloge) bei Retų ir senų leidinių rinkinyje (tik „Sąjūdžio žinios“). Donatoriai 1990–1993 m. taip pat buvo lietuvių išeiviai JAV ir publicistai (Bronius Kviklys, Jurgis Gimbutas ir Raimundas Mieželis, bendradarbiavę su šio universiteto Lietuvių išeivijos institutu) ir „Kauno aidą“ redaktorius Vidmantas Valiušaitis [37]. Didžiausia donacija (2010 m.) yra profesoriaus, literatūros ir spaudos istoriko, žurnalisto Leono Gudaičio.

Nemažas rinkinys Sąjūdžio spaudos buvo sukaupęs LTSR Aukščiausiosios Tarybos (dabar Lietuvos Respublikos Seimo) skaitykloje, tuomet priklausiusioje LNB [1]. Tai pavyko padaryti iš prenumeratos ir Akto signatarų bei deputatų dovanų. Šiaulių universiteto bibliotekos Retų leidinių skyriaus fonde saugoma tik „Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio bendroji programa“, o periodinių leidinių skaitykloje – kita Sąjūdžio spauda ir išsamūs „Atgimimo“ bei „Respublikos“ komplektai, kurie buvo greičiausiai suformuoti prenumeruojant, kaip ir Kauno technologijos universiteto bibliotekoje [2]. Lietuvos edukologijos universiteto bibliotekoje Sąjūdžio spaudos telkinys, kaip ir dauguma kitų, formavosi iš darbuotojų dovanų nuo 1988 metų. Naujausias jo papildymas vienu leidiniu buvo 2010 m. iš LPS Iniciatyvinės grupės narės ir pedagogės Meilės Lukšienės palikimo, jo dalis saugoma kaip kolekcija šioje bibliotekoje [13].

Istoriko, buvusio disidentų, Lietuvos Helsinkio grupės pirmininko, Lietuvos visuotinių žmogaus teisių gynimo deklaracijos signataro Viktoro Petkaus kolekcijoje,

2 lentelė. Lietuvos valstybinių bibliotekų Sąjūdžio spaudos paveldo telkinių palyginimas (bibliografinio tyrimo duomenys)

Biblioteka	Egz.	Pavad.	Daugiausia išlikę leidiniai	Formavimo metai	Pagrindinis įsigijimo šaltinis ir būdas	Unikalios žymės
Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo	1346	79	„Atgimimas“, „Respublika“, „Sąjūdžio žinios“	1988–2011	Privalomasis egz., kultūros veikėjų dovanos	Dovanotojo J. Pajaujo antspaudas
Vilniaus universiteto	1378	78	„Atgimimas“, „Ekspres informacija“, „Kauno aidas“	1989–2005	Universiteto darbuotojų, studentų dovanos	Dovanotojo V. Miliaus ekslibrisai, įrašai
Klaipėdos universiteto	677	52	„Atgimimas“, „Respublika“, „Mažoji Lietuva“	1988–1995	Dovanos, ypač K. Pemkaus	Nenustatyta
Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių	446	17	„Atgimimas“, „Sąjūdžio žinios“	1988–1992	Bibliotekos darbuotojų dovanos	Nenustatyta
Vytauto Didžiojo universiteto	400	15	„Atgimimas“, „Kauno aidas“, „Sąjūdžio žinios“	1989–2010	Dovanos, ypač L. Gudaičio	L. Gudaičio antspaudas
Lietuvos Respublikos Seimo skaitykla	219	13	„Atgimimas“, „Respublika“	1988–1990	LTSR AT narių dovanos, prenumerata	Nenustatyta
Šiaulių universiteto	167	9	„Atgimimas“, „Respublika“	Nenustatyta	Nenustatyta	Nenustatyta
Kauno technologijos universiteto	72	1	„Atgimimas“	1988–1990	Pirkimas, prenumerata	Nenustatyta
Lietuvos edukologijos universiteto	20	5	„Atgimimas“, „Europa“	1989–2010	Universiteto darbuotojų dovanos	M. Lukšienės antspaudas
Mykolo Romerio universiteto	2	2	„Europa“, „Visuotinė žmogaus teisių deklaracija“	2010	V. Petkaus dovana	V. Petkaus ekslibrisai
Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto	Ne-nust.	Ne-nust.	Nenustatyta	1988–2012	Pirkimas, dovanos	–
Apskričių viešosios	Ne-nust.	Ne-nust.	Nenustatyta	1988–2012	Dovanos, privalomomasis egz., prenumerata	Nenustatyta
Iš viso valstybinėse bibliotekose – 4727 egz., 82 skirtingi pavad.						

saugomoje Mykolo Romerio universiteto bibliotekoje nuo 2010 m. [44], yra du LPS leidiniai (almanachas *Europa* ir *Visuotinė žmogaus teisių deklaracija*), pažymėti ekslibrisais.

Savo raida išsiskiria Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos (toliau – LLTIB) Sąjūdžio spaudos telkinys, nors jo sudėtis nėra aiškiai užfiksuota. Politinių pokyčių metu instituto administracija rėmė Sąjūdžio spaudos pirkimą ir mainus. Vėliau, 1990–1995 m., nebeplatinant šios spaudos, LLTIB siekė išsamiai sukomplektuoti Sąjūdžio periodiką, siųsdama daugkartinius prašymus ir priminimus daugiausia rajoninėms LPS rėmimo grupėms ir redakcijoms [12]. Tačiau redakcijos kartais jokio atsakymo neatsiųsdavo, nes, atsakingo bibliotekininko Prano Vasiliausko nuomone, jau nebeturėjo ankstesnių leidinių ar buvo nutraukę savo veiklą. LLTIB fondai taip pat buvo papildyti LPS informacinės agentūros (1992 m.) ir inžinieriaus Leonardo Pranaičio (2012 m.) dovanota Sąjūdžio spauda.

Sąjūdžio spaudos palikimo mainų su kitomis atminties institucijomis ir įpaveldinimo proga buvo neišnaudota Aleksandro Stulginskio universiteto bibliotekininkų. Jų teigimu: *Sąjūdžio žinios buvo nurašytos 2006 m. Bibliotekoje buvo 1988–89 m. nepilni komplektai, kurie buvo neprenumeruoti ir ne mūsų universiteto profilio leidiniai* [7]. Žinoma, sutvarkius ir įtraukus į fondų paieškos informacines sistemas Sąjūdžio spaudą, esančią Kauno, Klaipėdos, Panevėžio, Šiaulių, Vilniaus apskričių ir kitose valstybinėse bibliotekose, Sąjūdžio spaudos

paveldo tyrimo objektas išsiplės. Lietuvos regionuose kurta Sąjūdžio spauda turėtų būti išsaugota ir kaip kraštotyros dokumentinis paveldas. Lieka dar vienas neatsakytas klausimas: ar išliko Brailio raštu Lietuvos aklųjų draugijos išleista Sąjūdžio spauda, kurios Lietuvos aklųjų bibliotekoje nėra [55]. Dalis tyrime identifikuotų LPS leidinių (savilaida, mažatiražiai ir kiti) yra saugoma bibliotekų retų spaudinių ir rankraščių skyriuose [27] (Klaipėdos universiteto, Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių, Šiaulių universiteto, Vytauto Didžiojo universiteto, VUB) – tai rodo Sąjūdžio spaudą esant ypač vertingą spaudos paveldą, institucinių saugotojų išmanymą ir juridinį šio paveldo įpaveldinimą.

Bibliotekose daugiausia išliko „Sąjūdžio žinių“, „Atgimimo“, „Respublikos“ ir vienkartinio „Europos“ almanacho, skirtų respublikiniam platinimui, prenumeruotų ir aktyviai platintų per Lietuvos bibliotekų kolektorių, per kurį į bibliotekas pertvarkos metu taip pat pateko Šv. Rašto, nežinotų Lietuvos istorijos ir kultūros knygų [15]. Tačiau šiuo metu tarybinio laikotarpio fondai tvarkomi lėtai, todėl išlieka tikimybė atrasti daugiau Sąjūdžio spaudos, taip pat ir užsienio išėivijos rinkiniuose. Sąjūdžio spaudos paveldo fizinė būklė yra vidutiniška, nes šie leidiniai yra dažnai skaitomi.

Muziejai. Veikiančios visuomeninės organizacijos Lietuvos Sąjūdžio tarybos Vilniaus sekretoriato neformalaus muziejaus rinkiniai planuojami perduoti Lietuvos nacionaliniam muziejui (toliau – LNM) [16]. Istorinėje LPS būstinėje įsikūrusiame muziejuje dalis archyvo ir Sąjūdžio spaudos

saugoma netinkamomis sąlygomis, jie nėra tvarkomi. Šis telkinys formavosi stichiškai (fiksuojami tik kai kurie donatoriai) iš LPS informacinės agentūros SIA, LPS narių ir politikų (pedagogo Vytauto Gaidamavičiaus, inžinieriaus Algio Rupainio, filologo Zigmo Zinkevičiaus) dovanų [11]. Skirtingų regionų LPS nariai tarpusavyje keisdavosi spauda, taip pat ir šioje būstinėje, taip ši spauda čia ir išliko. Iki šiol būstinės lankytojai tebedovanoja Sąjūdžio spaudos šiam neformaliai muziejui. Jo spaudos telkiniu taip pat buvo remtasi rengiant reprodukcijų leidinį [34].

LNM yra saugoma dalis svarbiausių valstybės kultūros vertybių [28]. Šio nacionalinio muziejaus Naujausiųjų laikų istorijos skyriaus rinkiniuose kaupiami Lietuvos istorijos eksponatai nuo pirmosios tarybinės okupacijos 1940 m. birželio 15 d. iki šių dienų [25]. LNM esantis LPS paveldas buvo praturtintas 2010 m., gavus „Atgimimo“ redakcijos pirmuosius kompiuterius ir kopijavimo aparatus iš redaktoriaus R. Ozolo. Skyriaus raštijos rinkinyje kartu su LPS smulkiaisiais spaudiniais ir kitais dokumentais Sąjūdžio spaudos paveldas buvo pradėtas formuoti iš LNM pirmtakų (Revoliucijos, Istorijos ir etnografijos, Religijų istorijos muziejų) darbuotojų pirkimų ir dovanų [16]. Iki šių dienų jos yra pagrindinis Sąjūdžio spaudos paveldo įsigijimo būdas (atsiradimas ir sudėtis yra fiksuoti tik LNM inventorinėse knygoje, jose informacijos paieška yra sudėtinga). Pagrindiniai Sąjūdžio spaudos donatoriai LNM yra LPS Iniciatyvinės grupės (Virgilijus Čepaitis, Alvydas Medalinskas, Arvydas Juozaitis), kitų miestų LPS rėmimo grupių

(Remigijus Grėbliūnas, Henrikas Sambora, Janina Kerpaitė, Gediminas Ilgūnas), Laisvės Lygos (vadovas Antanas Terleckas) nariai ir advokatas Juozas Čivilis [16].

Telšių rajone, Varniuose, veikiančio respublikinio Žemaičių vyskupystės muziejaus bibliotekos periodikos rinkinyje taip pat yra Sąjūdžio spaudos. Nuo 2008 m. ji gauta iš kraštiečių: pirmiau minėto LLTIB bibliotekininko (P. Vasiliausko), istorikų Stanislovo Gutauto ir Gintaro Šidlausko, pagrindžio spaudos leidėjo Domininko P. Akstino. Pažymėtina, kad šis muziejus, kaip ir LNM, turi sukaupęs antitarybinių organizacijų spaudos ir plakatų (1988–1993) [9].

Sąjūdžio spaudos taip pat yra tokioje, regis, neprofilinėje įstaigoje, kaip kad Jurbarko rajono savivaldybės remiama ne pelno viešoji įstaiga „Senovinės technikos muziejus“, įkurta 2004 m. Smalininkuose inžinieriaus Justino Stonio [33]. Jis, vadovaudamas vienam iš LPS žaliaraiščių būrių (LPS mitingų viešosios tvarkos sergėtojų) Vilniuje, rinko ir savo kolekcijos antspaudu žymėjo Sąjūdžio spaudą, kurios vėliau gavo ir iš privačių asmenų.

Panevėžio miesto savivaldybės Panevėžio kraštotyros muziejaus periodikos ir dokumentų rinkiniuose saugomo Sąjūdžio spaudos paveldo dalis aktualinama „Pasipriešinimo sovietinei okupacijai“ ir „Sąjūdžio“ ekspozicijoje, įkurtoje 2004 m. buvusioje LPS Panevėžio miesto iniciatyvinės grupės būstinėje. Ši telkinį kartu su LPS archyvu padovanojo buvęs sąjūdietis inžinierius Algirdas Blažys [22].

Telšių rajono savivaldybės Žemaičių muziejaus „Alka“ kraštiečių ir muzieji-

3 lentelė. Lietuvos valstybinių muziejų Sąjūdžio spaudos paveldo telkinių palyginimas (bibliografinio tyrimo duomenys)

Muziejus	Egz.	Pavad.	Daugiausia išlikę leidiniai	Formavimo metai	Pagrindinis įsigijimo šaltinis ir būdas	Unikalios žymės
Lietuvos nacionalinis	362	48	„Aušrinė“, „Ekspres informacija“	1988–2008	LNM darbuotojų ir LPS narių dovanos	Nenustatytų asmenų marginalijos
Lietuvos Sąjūdžio tarybos Vilniaus sekretoriato	454	28	„Ekspres informacija“, „Sąjūdžio žinios“	1988–2011	Likusi LPS informacinės agentūros SIA leistos spaudos dalis, LPS narių ir būstinės lankytojų dovanos	Z. Zinkevičiaus antspaudas
Žemaičių vyskupystės	381	27	„Kauno aidas“, „Sąjūdžio žinios“	2008–2011	Kraštiečių ir kolekcininkų dovanos	–
Senovinės technikos muziejus	263	25	„Atgimimas“, „Sąjūdžio žinios“	2004	Muziejaus savininko dovana	J. Stonio antspaudas
Panevėžio kraštotyros	232	14	„Atgimimas“, „Laisvas žodis“, „Sąjūdžio žinios“	2006	Panevėžio LPS tarybos nario dovana	–
Žemaičių muziejus „Alka“	120	14	„Atgimimas“, „Sąjūdžio žinios“	1988–1990	Telšių rajono LPS narių, muziejaus darbuotojų dovanos	–
Šiaulių „Aušros“	188	13	„Sąjūdžio žinios“	1988–2005	Šiaulių LPS narių, muziejaus darbuotojų dovanos	–
Žemaičių dailės	78	3	„Atgimimas“	2006–2010	Muziejininko P. Grigolos palikimas	–
Mažosios Lietuvos istorijos	29	3	„Mažoji Lietuva“	1988–1990	Muziejaus darbuotojų dovanos	Nenustatyta
Iš viso valstybiniuose muziejuose – 2107 egz., 63 skirtingi pavad.						

ninkų pastangomis LPS paveldo telkinys Istorijos skyriaus rinkiniuose formavosi 1988–1992 m. kartu su kita fragmentiškai renkama pertvarkos periodika, gauta, pavyzdžiui, iš tarybinės Estijos [3].

Respublikiniame Šiaulių „Aušros“ muziejuje nuo 1988 m. saugomas LPS paveldas kartu su Šiaulių LPS tarybos smulkiaisiais spaudiniais, plakatais, neskelbtais dokumentais ir mitingų vėliavomis bei ženkliais. Telkinio donatoriai yra muziejininkai ir Šiaulių apskrities LPS nariai: žurnalistė, „Savaitės krivulės“ redaktorė Irena Vasinauskaitė, inžinierius Zigfridas Orentas, Marius Danazas, inžinierė Laimutė Stokaitė ir pedagogė Stanislava Lovčikaitė, redagavusi Pakruojo iniciatyvinės grupės leidinį „Langas“.

Plungės rajono savivaldybės 1994 m. įsteigto Žemaičių dailės muziejaus bibliotekos retųjų spaudinių rinkinyje [46] saugoma Sąjūdžio spauda, perduota kraštiečio Povilo Grigolos paveldėtojų [8]. P. Grigola buvo Simono Daukanto bibliofilų klubo narys ir šio muziejaus darbuotojas, jo asmeninė biblioteka kartu su dar likusia Sąjūdžio spauda, tikėtina, gali būti saugoma giminaičių [6].

Klaipėdos miesto savivaldybės Mažosios Lietuvos istorijos muziejaus Istorijos skyriaus rinkinyje esantis Sąjūdžio spaudos paveldas liudija Klaipėdos LPS istoriją. Telkinys neišsamus, buvo surinktas muziejininkų kartu su kita to meto periodika, pavyzdžiui, leista opozicinės LPS organizacijos „Jedinstvo“ (rus. Единство).

Muziejininkų profesionalų kruopščiai saugomas kaip fizinis istorijos liudininkas Sąjūdžio spaudos paveldas, susitelkęs Vakarų

Lietuvoje, pasižymi išsamiais respublikinio platinimo leidinių komplektais.

Privatūs rinkiniai. Tyrimo metu Sąjūdžio spaudos paveldo rasta dviejuose privačiuose rinkiniuose. Vienas jų priklauso vilniečiui Žilvinui Janušcai, M. Mažvydo bibliofilų klubo nariui [18]. Ž. Januška siekia surinkti visos iki šių dienų Lietuvoje leistos periodikos pavyzdžių [19, 174]. Šiuo tikslu bibliofilas parengė skaitmeninį periodikos katalogą [20], kuriame atskleistos tikslios pirmųjų numerių antraštės ir paantraštės. Šių leidinių dauguma jau sukaupta asmeninėje Ž. Januškos bibliotekoje. Biblioteka gerai tvarkoma, leidiniai saugomi nuolat gerai kontroliuojamomis sąlygomis. Joje taip pat yra neperiodinės ir smulkiosios Sąjūdžio spaudos bei dubletų (tikslus skaičius nėra aiškus) [21]. Aktyviausiai rinkinys buvo kaupiamas (mainant, perkant, prenumeruojant) iki 1997 metų. Ž. Januška taip pat dalyvavo LPS žaliaraiščių veikloje. Dalį rinkinio jis gavo iš bibliofilo Gintauto Trumpio, kuris nuo 1995 m. nebekaupia periodikos [19, 177]. Ž. Januškos Sąjūdžio spaudos paveldo rinkinio vertę rodo tas faktas, kad 2005 m. jis pateikė faksimiliniam leidiniui [34] keletą pirmųjų Sąjūdžio spaudos numerių, kurių rengėjai nerado jokiuose instituciniuose ir asmeniniuose rinkiniuose. Bibliofilo nuomone, ši faksimilinė publikacija gana išsamiai atskleidžia Sąjūdžio spaudos istoriją, nors liko leidinių, kurių nė vieno numerio nepavyko reprodukuoti.

Muziejininkas ir etnologas Šarūnas Šimkevičius taip pat kolekcionuoja Sąjūdžio spaudą [39]. Jis siekia surinkti po vieną eg-

zempliorių kiekvieno pavadinimo lietuviškos ir kitakalbės Lietuvos periodikos, leistos nuo 1760 m. iki 1944 m., bei gimtajame Dzūkijos krašte abiejų Lietuvos nepriklausomybių metais išleistos periodinės spaudos [38, 271]. Š. Šimkevičiaus antspaudu žymimos

asmeninės bibliotekos rinkinyje daugiausiai yra „Atgimimo“, „Sąjūdžio žinių“ ir „Alytaus sąjūdžio“ numerių, prenumeruotų, pirktų ir kauptų mainais 1988–1990 metais. Šiuo metu rinkinys pildomas pasyviau. Dubletiniais numeriais ir naujais pavadinimais

4 lentelė. Sąjūdžio spaudos paveldo telkinių lyginamoji analizė (bibliografinio tyrimo duomenys)

Telkinių savininkai	Formavimo metai	Pagrindinis įsigijimo šaltinis ir būdas	Išlikę egz. / iš jų didžiausio skaičiaus savininkas	Išlikę skirtingi pavad. / iš jų didžiausio skaičiaus savininkas	Pavadinimas leidinių, kurių egz. išlikę daugiausia	Vertę didinančios unikalios žymės
Valstybės archyvai	1994–2011	LPS Iniciatyvinės grupės narių dovanos	231 / Lietuvos valstybės naujasis archyvas (164)	24 / Lietuvos valstybės naujasis archyvas (19)	„Sąjūdžio žinios“	Dovanotojų (V. Landsbergio, K. Antanavičiaus, LPS Seimo tarybos narių) marginalijos ir autografai
Valstybės bibliotekos	1988–2012	Bibliotekų darbuotojų, mokslininkų ir kultūros veikėjų dovanos, prenumerata	4727 / VUB (1378)	82 / LNB (79)	„Atgimimas“, „Respublika“, „Sąjūdžio žinios“	Dovanotojų (V. Miliaus, V. Petkaus, J. Pajaujo, M. Lukšienės) antspaudai, ekslibrisai
Valstybės muziejai	1988–2011	Muziejų darbuotojų ir kultūros veikėjų dovanos	2107 / Sąjūdžio būstinė (454)	63 / LNM (48)	„Sąjūdžio žinios“	Z. Zinkevičiaus, J. Stonio antspaudai, nenustatytų asmenų marginalijos
Privatūs rinkiniai	1988–2011	Sąjūdžio spaudos platinimo vietos, pirktas, mainai, privatūs asmenys	1153 / Ž. Januška (816)	84 / Ž. Januška (84)	„Sąjūdžio žinios“	Š. Šimkevičiaus antspaudas
Iš viso Lietuvoje – 8218 egz., 120 pavad.						

Ž. Januška mainosi ir su Š. Šimkevičiumi, todėl jų surinkti Sąjūdžio periodinės spaudos pavadinimai iš esmės sutampa. Š. Šimkevičius minėjo, kad negali užtikrinti tinkamų laikymo sąlygų, tad ateityje rinkinį padovanos Alytaus kraštotyros muziejui, kuriame dirba.

Identifikuoti, bet kol kas neprieinami ar mažiau žinomi privatūs Sąjūdžio spaudos paveldo rinkiniai priklauso biologui, bibliografui ir bibliofilui Algimantui Jakimavičiui, žurnalistikos tyrėjo, bibliofilo Jono Bulotos paveldėtojams, LPS nariams: Zigmui Vaišvilai, LPS metraštininkei Angonitai Rupšytei, Romualdai Ozolui. Vienos Sąjūdžio spaudos paveldo kolekcijos (nebeformuojamo rinkinio) likimas taip pat nėra aiškus – tai inžinieriaus, žymaus bibliografo ir bibliofilo, XXVII knygos mėgėjų draugijos nario Juliaus Tamošiūno asmeninėje periodikos kolekcijoje buvusi Sąjūdžio spauda [40, 4].

IŠVADOS

Šis straipsnis yra pirmasis Sąjūdžio spaudos paveldo tyrimas, kuris LPS istorijos ir spaudos paveldo tyrėjams galėtų būti atskaitos taškas išsamiems to laikotarpio tyrimams. Sąjūdžio spaudos paveldo telkiniai buvo nustatyti trijuose Lietuvos archyvuose, vienuolikoje bibliotekų, devyniuose muziejuose ir dviejų privačių asmenų rinkiniuose. Didžiausias pagal pavadinimų skaičių rinkinys priklauso bibliofilui Ž. Janušakai, antroje vietoje – LNB, trečioje – VUB. Daugiausia išliko *Sąjūdžio žinių* – pirmojo LPS leidinio, platinto visoje Lietuvoje. Pagal egzempliorių skaičių didžiausias Sąjūdžio spaudos paveldo

telkinys yra VUB, antrasis – LNB, trečiasis – Ž. Januškos. Ketvirtoje vietoje pagal šiuos abu požymius yra LNM ir Sąjūdžio būstinės muziejus. Lietuvos archyvai nesiekia specialiai kaupti publikuoto paveldo, todėl turi mažiausiai Sąjūdžio spaudos. Inventorinti telkiniai papildė ir dubliuoja vieni kitus, bet apima tik 90 proc. nustatytų Sąjūdžio spaudos pavadinimų. Nagrinėtų Lietuvos atminties institucijų ir privačių asmenų Sąjūdžio spaudos paveldo telkiniuose yra po keletą išlikusių vienetinių pavadinimų ir periodikos numerių, kurie tampa unikumais.

Tyrimo metu buvo prieita prie išvados, kad intensyviausias Sąjūdžio spaudos kaupimas vyko jos kūrimo ir platinimo metu 1988–1990 m., perkant ir gaunant dovanų Lietuvos muziejuose ir bibliotekose (kai kurios iš jų prenumeruodavo ir gaudavo privalomąjį egzempliorių). Sąmoningas ir kryptingas Sąjūdžio spaudos komplektavimas vyko 1988–1990 m. LNB, LNM, VUB Rankraščių skyriuje bei LLTIB. Šią situaciją paaiškina privalomojo egzemplioriaus rinkimo priedermė (LNB), asmeninė kai kurių darbuotojų, suvokusių istorinį momentą, iniciatyva (LLTIB, LNM, VUB), administracijos paskatinimas ir finansavimas (LLTIB). Kitų nustatytų telkinių institucijų vadovų draudimai, orientacija tik į savo komplektavimo profilį, pačių darbuotojų baimė ir nenuovoka kaupti tuomet antitarybinę, dažnai stichiškai platintą Sąjūdžio spaudą lėmė paveldo telkinių pavadinimų ir egzempliorių neišsamumą. Šios priežastys taip pat paskatino nekaupiti ar vėliau net nurašyti Sąjūdžio spaudą. Sumažėjus Sąjūdžio spaudos aktualumui, vėliau ji

komplektuota pasyviau: mainais, dovanomis bei pirkimais (tik asmeniniai ir LLTIB). Nuo 1994 m. archyvai pradėjo saugoti Sąjūdžio spaudą kartu su kitais dovanojamais dokumentais. Didžiausia Sąjūdžio spaudos kolekcija buvo 1995 m. padovanota Klaipėdos universiteto bibliotekai kartu su K. Pemkaus biblioteka-archyvu.

Nuo 1999 m. iki šių dienų instituciniai ir asmeniniai Sąjūdžio spaudos telkiniai papildomi pavieniais mainais ir dovanomis, iš kurių pažymėtinos: J. Stonio (2004 m. Senovinės technikos muziejui) A. I. Savukyno (2005 m. LNB) ir P. Vasiliausko (2008 m. Žemaičių vyskupystės muziejui). Galima numanyti, kad ateityje instituciniai telkiniai atsiras ar pagausės taip pat tik iš kultūros ir mokslo veikėjų savanoriškų donacijų ar palikimo. Privačių Sąjūdžio spaudos rinkinių pildymo pasyvumas aiškinamas naujų komplektavimo šaltinių trūkumu ir savininkų domėjimusi kitu spaudos paveldu.

Tyrimo metu išaiškėjo, kad asmenų sprendimai saugoti Sąjūdžio spaudą buvo nulemti jų dalyvavimo LPS, profesijos (istorija, leidyba, žurnalistika bei kitos) ir bibliofilinių interesų. Suvokę paveldo išsaugojimo ateities kartoms svarbą, dalis šių asmenų sukaupę Sąjūdžio spaudą iš karto tuo metu ar vėliau perdavė toms atminties institucijoms, kurias pasirinko dėl asmeninių ir profesinių ryšių su darbuotojais, miestais ir geografinio artumo.

Sąjūdžio spaudos paveldui daugiau istorinės vertės bei unikalumo suteikia donacijos, proveniencijos ir marginalijos, kurias atminties institucijos turėtų būti suinteresuotos

fiksuoti ir į Sąjūdžio spaudos paveldą įvelgti ne tik kaip į informacijos šaltinį, bet ir kaip į unikalų paveldo objektą.

Nustatyta, kad muziejuose dėl tinkamiausių saugojimo sąlygų Sąjūdžio spaudos paveldo natūralus senėjimas yra lėčiausias. Bibliotekų bendruosiuose fonduose esančio ir dažnai skaitomo Sąjūdžio spaudos paveldo būklė kinta greičiausiai.

Siekdamos įpaveldinti LPS spaudos palikimą Lietuvos atminties institucijos turėtų geriau vykdyti savo valstybinę misiją ir pirmiausia suinventorinti visą turimą Sąjūdžio spaudą, parengti Sąjūdžio spaudos rodyklę³, taip pat ieškoti galimybių papildyti telkinius (tarkim, iš privačių rinkinių ar antikvariatų) ir juridiskai įteisinti šio paveldo vertę (atrinkti ir daugiau jo perkelti į retų spaudinių ir rankraščių padalinius).

Straipsnio autorė dėkoja Lietuvos atminties institucijų darbuotojams ir privačių rinkinių savininkams už suteiktą informaciją ir konsultacijas.

³ Rengiant savarankišką teminę bibliografijos priemonę reikėtų ištirti Sąjūdžio spaudos paveldo telkinius *de visu* ir apklausti redaktorius, kurie žinotų leidiniuose nepaskelbtus ir dinamiškus duomenis. Tiriant šį paveldą būtina atsižvelgti į Sąjūdžio spaudos sampratos skirtumus istoriografijos ir bibliografijos šaltiniuose. Spaudos paveldo telkinių inventorinimo ir aktualinimo sektinu pavyzdžiu galėtų būti sąvadas *Rezistentų pagrindiniai periodiniai leidiniai* (Vilnius, 2010), kuriame apie kiekvieną leidinį (1940–1989) pateikiama detali leidybos, platinimo ir saugojimo vietos informacija, Alberto Ruzgo surinkta per trisdešimt metų.

NUORODOS

Šaltiniai

1. AGLINSKAITĖ, Rima. *Re: Dėl Lietuvos Sąjūdžio spaudos* [interaktyvus]. Lietuvos Respublikos Seimo kanceliarijos Parlamentinių tyrimų departamento Bibliografinės informacijos skyriaus specialistės pranešimas Vaidai Jankauskaitei. 2012 m. sausio 6 d. [žiūrėta 2012 m. sausio 6 d.]. Autorės archyvas.

2. ANDRIUŠKEVIČIENĖ, Alina. *Re: Dėl Lietuvos Sąjūdžio spaudos* [interaktyvus]. Kauno technologijos universiteto bibliotekos Komplektavimo skyriaus vedėjos pranešimas Vaidai Jankauskaitei. 2012 m. kovo 26 d. [žiūrėta 2012 m. kovo 26 d.]. Autorės archyvas.

3. BARTKIENĖ, Regina. *Re: Dėl Lietuvos Sąjūdžio spaudos* [interaktyvus]. [Žemaičių muziejaus „Alka“ Istorijos skyriaus vedėjos] pranešimas Vaidai Jankauskaitei. 2012 m. sausio 27 d. [žiūrėta 2012 m. sausio 27 d.]. Autorės archyvas.

4. Bronislovas Juozas Kuzmickas: asmens dokumentų fondas. Lietuvos valstybės naujasis archyvas, f. 5, ap. 1, b. 252, b. 323, b. 598, visi lap.

5. DĖNIENĖ, Laima. *Re: Dėl Lietuvos Sąjūdžio spaudos* [interaktyvus]. Buvusios Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Senosios periodikos skyriaus vedėjos pranešimas Vaidai Jankauskaitei. 2012 m. balandžio 20 d. [žiūrėta 2012 m. balandžio 20 d.]. Autorės archyvas.

6. GAUČIENĖ, Rita. *Re: Dėl Lietuvos Sąjūdžio spaudos* [interaktyvus]. Žemaičių dailės muziejaus bibliotekos vedėjos pranešimas Vaidai Jankauskaitei. 2012 m. sausio 4 d. [žiūrėta 2012 m. sausio 4 d.]. Autorės archyvas.

7. GRIGAITĖ, Jolanta. *Re: Dėl Lietuvos Sąjūdžio spaudos* [interaktyvus]. Aleksandro

Stulginskio universiteto bibliotekos Komplektavimo sektoriaus vadovės pranešimas Vaidai Jankauskaitei. 2012 m. kovo 26 d. [žiūrėta 2012 m. kovo 26 d.]. Autorės archyvas.

8. GRIGOLA, Povilas. Apie asmeninę biblioteką. Iš *Bibliofilai apie asmenines bibliotekas*. Sudarė Domas Kaunas. Vilnius, 2001, p. 44–47.

9. GUSTYTĖ-IVINSKIENĖ, Jurgita. *Re: Dėl Lietuvos Sąjūdžio spaudos* [interaktyvus]. [Žemaičių vyskupystės muziejaus vyr. muziejinių archyvui ir bibliotekai] pranešimas Vaidai Jankauskaitei. 2012 m. vasario 10 d. [žiūrėta 2012 m. vasario 10 d.]. Autorės archyvas.

10. *Interviu su Aisčiu I. Savukynu*. 2012 m. sausio 31 d., užrašai. Autorės archyvas.

11. *Interviu su Genute Vaišnoriene*. Lietuvos Sąjūdžio Vilniaus sekretoriatas, 2011 m. gegužės 17 d., užrašai. Autorės archyvas.

12. *Interviu su Pranu Vasiliausku*, LLTI bibliotekos darbuotoju, atsakingu už periodiką. 2012 m. kovo 30. d., užrašai. Autorės archyvas.

13. *Interviu su Audra Sadeckiene*, Lietuvos edukologijos universiteto bibliotekos Komplektavimo skyriaus vedėja. 2012 m. kovo 22 d., užrašai. Autorės archyvas.

14. *Interviu su Biruta Stefanija Ramoškiene*, LNB Komplektavimo skyriaus Retrospektyviųjų dokumentų komplektavimo grupės vadove. 2012 m. vasario 10 d., garso įrašas. Autorės archyvas.

15. *Interviu su Vytautu Gocentu*, LNB Komplektavimo skyriaus vedėju. 2012 m. kovo 2 d., garso įrašas. Autorės archyvas.

16. *Interviu su Virginija Semėnaite*, Lietuvos nacionalinio muziejaus Naujausiųjų laikų istorijos skyriaus muziejininke. 2011 m. spalio 27 d. ir 2012 m. kovo 9 d., užrašai. Autorės archyvas.

17. *Interviu su Nijole Šulgiene*, VUB Rankaščių skyriaus vedėja. 2012 m. sausio 11 d., užrašai. Autorės archyvas.
18. *Interviu su Žilvinu Januška*. 2011 m. gruodžio 18 d., užrašai. Autorės archyvas.
19. JANUŠKA, Žilvinas. Esu periodikos bibliofilas. Iš *Diagnozė: bibliofilija*: esė, straipsniai. Autorius ir sudarytojas Vidmantas Stanius. Kaunas, 2010, p. 174–179.
20. JANUŠKA, Žilvinas. *Laikraščiai ir žurnalai (1988–1990)*: [skaitmeninis katalogas] [interaktyvus]. Vilnius, 2012 [žiūrėta 2012 m. kovo 9 d.]. Autorės archyvas.
21. JANUŠKA, Žilvinas. *Re: Dėl Lietuvos Sąjūdžio spaudos* [interaktyvus]. Pranešimas Vaidai Jankauskaitei. 2012 m. birželio 6 d. [žiūrėta 2012 m. birželio 6 d.]. Autorės archyvas.
22. JUŠKIENĖ, Emilija. *Re: Dėl Lietuvos Sąjūdžio spaudos* [interaktyvus]. [Panevėžio kraštotyros muziejaus Istorijos skyriaus vyresniosios muziejininkės] pranešimas Vaidai Jankauskaitei. 2012 m. vasario 3 d. [žiūrėta 2012 m. vasario 3 d.]. Autorės archyvas.
23. *Kazimieras Antanavičius*: asmens dokumentų fondas. Lietuvos valstybės naujasis archyvas, f. 26, ap. 1, b. 327, visi lap.
24. *Kazimieras Motieka*: asmens dokumentų fondas. Lietuvos valstybės naujasis archyvas, f. 32, ap. 1, b. 12, b. 19, b. 20, visi lap.
25. *Lietuvos nacionalinis muziejus* [interaktyvus]. Vilnius, 2011 [žiūrėta 2011 m. gegužės 15 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.lnm.lt>>.
26. *Lietuvos periodika, 1989*. Lietuvos TSR knygų rūmai. Sudarė G. Bernackienė. Vilnius, 1990.
27. Lietuvos Respublikos bibliotekų įstatymo pakeitimo įstatymas. *Valstybės žinios*, 2004, nr. 120-4431.
28. Lietuvos Respublikos muziejų įstatymo pakeitimo įstatymas. *Valstybės žinios*, 2003, nr. 59-2638.
29. *Lietuvos Sąjūdis*: politinės partijos, organizacijos dokumentų fondas. Lietuvos valstybės naujasis archyvas, f. 10, ap. [nenum.], b. 30, visi lap.
30. *Pokalbis su Emilija Kulišauskiene*, Kauno apskrities archyvo Dokumentų naudojimo skyriaus vedėja. 2012 m. sausio 2 d., užrašai. Autorės archyvas.
31. RUPŠYTĖ, Angonita; KOSCIUŠKIENĖ, Audronė; ZNAMENSKAITĖ, Rozita. Rinktinė Sąjūdžio bibliografija. Iš ANUŠAUSKAS, Arvydas ir kt. *Kelias į nepriklausomybę*: Lietuvos Sąjūdis, 1988–1991. Kaunas, 2010, p. 492–510.
32. *Sąjūdžio žinios, 1988–1989*: [faksleid.]. Vilnius, 2008. 365 p.
33. *Senovinės technikos muziejus* [interaktyvus]. Smalininkai, 2012 [žiūrėta 2012 m. kovo 2 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.techmuziejus.lt/>>.
34. *Siekiant Nepriklausomybės*: Lietuvos Sąjūdžio spauda, 1988–1991 m.: faksimilinė publikacija. Parengė R. Batūra; talkino R. Sapliuskaitė, G. Vaišnorienė. Vilnius, 2005. 2 d. ISBN 9986-18-139-9.
35. *Spaudos metraštis*: Lietuvos TSR valstybinės bibliografijos organas. Lietuvos TSR knygų rūmai. Vilnius, 1988–1991. ISSN 0135-1354.
36. STEPONAVIČIUTĖ, Danutė Emilija. *Re: Dėl Lietuvos Sąjūdžio spaudos* [interaktyvus]. Klaipėdos universiteto bibliotekos Spaudinių, kolekcijų ir rankraščių skyriaus vedėjos pranešimas Vaidai Jankauskaitei. 2012 m. kovo 22 d. [žiūrėta 2012 m. kovo 22 d.]. Autorės archyvas.
37. ŠILEIKIENĖ, Daiva. *Re: Dėl Lietuvos Sąjūdžio spaudos* [interaktyvus]. Vytauto Didžiojo universiteto bibliotekos Komplektavimo sektoriaus vedėjos pranešimas Vaidai Jankauskaitei. 2012 m. kovo 22 d. [žiūrėta 2012 m. kovo 22 d.]. Autorės archyvas.

38. ŠIMKEVIČIUS, Šarūnas. Kolekcinin-
kai gyvena ilgiau. Iš *Diagnozė: biblioflija*: esė,
straipsniai. Autorius ir sudarytojas Vidmantas
Staniulis. Kaunas, 2010, p. 269–274.

39. ŠIMKEVIČIUS, Šarūnas. *Re: Dėl
Lietuvos Sąjūdžio spaudos* [interaktyvus]. Pra-
nešimas Vaidai Jankauskaitei. 2012 m. sausio
1–15 d. [žiūrėta 2012 m. sausio 1–15 d.]. Auto-
rės archyvas.

40. TAMOŠIŪNAS, Julius. Pratarė. Iš
TAMOŠIŪNAS, J. *Lietuviškų periodinių lei-
dinių bibliografija, 1832–1982*. Kaunas, 1991,
p. 4–6.

41. TAMOŠIŪNAS, Julius. *Lietuviškų pe-
riodinių leidinių bibliografija, 1983–1993*: su
1832–1982 metų bibliografijos papildymu.
Kaunas, 1994. 580 p. ISBN 9986-9012-0-0.

42. VALIUŠAITIS, Vidmantas. Sąjūdis ir
žiniasklaida. Iš *Lietuvių tauta ir pasaulis*. Suda-
rytojai Arimantas Dumčius, Arvydas Kšanavi-
čius. Kaunas, 2004, t. 6, p. 41–50.

43. Valstybės archyvai. Iš *Lietuvos vyriausiojo archyvaro tarnyba*: [interaktyvus]. Vilnius, 2012 [žiūrėta 2012 m. rugpjūčio 22 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.archyvai.lt>>.

44. Viktoro Petkaus kolekcija praturtino
Mykolo Romerio universiteto biblioteką. Iš
Lietuvos žmogaus teisių asociacija [interaktyvus].
Vilnius, 2012 [žiūrėta 2012 m. kovo 25 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.lzta.lt/?p=276>>.

45. *Vytautas Landsbergis*: asmens dokumen-
tų fondas. Lietuvos literatūros ir meno archyvas,
f. 82, ap. 1, t. 3, b. 1041, b. 1042, visi lap.

46. *Žemaičių dailės muziejus* [interaktyvus].
Plungė, 2012 [žiūrėta 2012 m. kovo 2 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.oginski.lt>>.

Literatūra

47. BARTKEVIČIUS, Kęstutis, et al. *Sąjū-
džio ištakų beiėskant: nepaklusniųjų tinklaveikos*

galia. Vilnius, 2011. 439 p. ISBN 978-9955-
23-532-3.

48. BATŪRA, Romas. Lietuvos Sąjūdžio
spauda kelyje į nepriklausomybę. Iš *Siekiant
Nepriklausomybės*: Lietuvos Sąjūdžio spauda,
1988–1991 m.: faksimilinė publikacija. Parengė
R. Batūra; talkino R. Saplinskaitė, G. Vaišnorie-
nė. Vilnius, 2005, d. 1, p. 9–20.

49. BURNEIKIENĖ, Genovaitė. Lie-
tuvų periodikos struktūros pokyčiai (1988–
1995 m.). *Knygotyra*, 2002, t. 39, p. 75–83.

50. BURNEIKIENĖ, Genovaitė. Lietuvių
periodinės spaudos sistemos raidos ypatumai
(1988–2003). *Knygotyra*, 2005, t. 45, p. 142–
154.

51. JASELIŪNAS, Egidijus. *Savilaida
Sovietų Lietuvoje 20-ojo amžiaus šeštajame–de-
vintajame dešimtmetyje*: daktaro disertacija: hu-
manitariniai mokslai, istorija (05H). Vilniaus
universitetas. Vilnius, 2006. 171, [2] lap.

52. JASELIŪNAS, Egidijus. Savilaidos
modelis ir Molotovo–Ribbentropo pakto doku-
mentų sklaidos atvejis. *Knygotyra*, 2008, t. 51,
p. 57–76.

53. KARENIAUSKAITĖ, Monika. Negin-
kluotas antisovietinis pasipriešinimas Lietuvoje:
istorinės atminties išsaugojimo ir perdavimo
gairės: [pranešimas]. Konferencija-minėjimas
Tiesos žodis – kelias į laisvę: Lietuvos Katalikų
Bažnyčios Kronika 1972–1988 metais. Lietuvos
Respublikos Seimas; Lietuvos gyventojų ge-
nocido ir rezistencijos tyrimo centras. Vilnius,
2012 m. kovo 16 d.

54. LAURINAVIČIUS, Česlovas; SIRU-
TAVIČIUS, Vladas. *Lietuvos istorija. Sąjūdis*:
nuo „Persitvarkymo“ iki Kovo 11-osios. Vilnius,
2008, t. 12, d. 1. 579 p. ISBN 978-9955-23-
164-6.

57. LIAUDANSKIENĖ, Elvyra. *Re: Dėl
Lietuvos Sąjūdžio spaudos* [interaktyvus]. Lietu-
vos aklyjų bibliotekos Informacijos skyriaus ve-

dėjos pranešimas Vaidai Jankauskaitei. 2012 m. vasario 28 d. [žiūrėta 2012 m. vasario 28 d.]. Autorės archyvas.

58. SPEČIŪNAS, Vytautas. Sąjūdis. Iš *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. Vilnius, 2011, t. 20, p. 646–647.

59. ŠEPETYS, Nerijus. Sąjūdžio epochos istoriografijos problemos. Iš *1991 metų Sausio 13-oji Lietuvoje naujausiųjų mokslinių tyrimų kontekste: mokslinių straipsnių rinkinys*. Vilnius, 2006, p. 35–42.

60. ŠULGA, Antanas; TININIS, Vytautas. Pertvarkos Lietuvoje pradžia ir Atgimimo sąjūdis (1987–1990). Iš *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. Vilnius, 2007, t. 12, p. 552–553.

61. URBONAS, Vytas. Sąjūdžio periodika. Iš *Žurnalistikos enciklopedija*. Vilnius, 1997, p. 438–439.

62. URBONAS, Vytas. Žiniasklaida: periodinė spauda. Iš *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. Vilnius, 2007, t. 12, p. 472–479.

63. URBONAS, Vytas. Sąjūdžio spauda. Iš *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. Vilnius, 2011, t. 20, p. 646.

64. TAMOŠAITIS, Mindaugas, et al. *Sąjūdis Lietuvos periferijoje (1988–1993 m.)*. Sudarytojai Mindaugas Tamošaitis, et al. Vilnius, 2009. 335 p. ISBN 978-9955-20-441-1.

65. *Žurnalisto žinynas*: [kn. 1]. Sudarė ir redagavo Vilius Užtupas. Kaunas, 1992. 351 p.

PRINTED HERITAGE COLLECTIONS OF THE REFORM MOVEMENT *SAJŪDIS* IN LITHUANIA

VAIDA JANKAUSKAITĖ

Abstract

During the Soviet occupation, the Lithuanian reform movement *Sąjūdis* encouraged the development of the uncensored press and influenced the end of the Soviet government-controlled press system. *Sąjūdis* published and widely disseminated illegal periodicals and onetime publications, which concentrated the Lithuanian society for the reconstruction of Lithuania's independence in 1990. Currently, there is no research of the *Sąjūdis* printed heritage.

The object of the present study is the *Sąjūdis* press of the early period (published from 13 June 1988 till 11 March 1990) purposely stored in Lithuania's memory institutions and private collections. The aim of this study was to establish the best known and available collections.

Every *Sąjūdis* publication became particular and nowadays needs an appropriate view and preservation in special heritage departments of the Lithuanian memory institutions. Their first tasks would be to prepare a thorough bibliography and to validate the value of these heritage collections, which have unique inscriptions and ownership marks sometimes made by famous people.

The collections were investigated in three archives, eleven libraries, nine museums and two personal collections. There is no complete surviving *Sąjūdis* printed heritage collection. During the *Sąjūdis* press distribution (1988–1990), the Lithuanian libraries, museums and persons collected it actively, and later the formation of this herit-

age was spontaneous. The most common ways of acquisition were the national legal deposit, donations, purchase, and interchange. The dominant donors of the *Sąjūdis* printed heritage were the staff, members of *Sąjūdis*, historians, journalists and other persons who realized the necessity of keeping this heritage. The largest collection, according to the title number, belongs to the private collector (bibliophile) Žilvinas Januška. Personal collections, because of their methodical and purposeful retrospective formation, have more titles than the institutional ones. The biggest collection according to the number of copies belongs to the

Vilnius University Library. However, there are 10 per cent of unidentified and lost titles of the *Sąjūdis* printed heritage. There is a possibility to find more of them in Lithuania.

Sąjūdis press contains materials of different periods, this fact endangers this heritage to disappear if not conserving it. This heritage is in good condition in Lithuanian museums and in worse condition in the archives, especially in libraries.

In conclusion, Lithuanian memory institutions have to fulfil their mission and to preserve the printed heritage of *Sąjūdis* better.

Įteikta 2012 m. liepos mėn.